

Н.Г. Ковпаненко*

**АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ
ВИЗНАЧНИХ УЧЕНИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті висвітлюється внесок ряду вчених України у розвиток наукових досліджень вітчизняних середньовічних пам'яток архітектури та монументального мистецтва як важливих джерел, що засвідчують самостійний шлях розвитку українського народу, своєрідність його культури.

Невід'ємною складовою вітчизняної історико-культурної спадщини є пам'ятки архітектури і пов'язані з ними твори монументального мистецтва. Вони є інформативно складними історичними джерелами, які містять багатопланові відомості стосовно різноманітних аспектів минулого України. У монументальних творах в опосередкованій формі втілено ідеали свого часу, важливі суспільні ідеї, естетичні уподобання. Найвизначніші з них концентрують у собі культурні досягнення певної доби та вирішують важливі мистецькі проблеми.

Зацікавленість вітчизняною художньою культурою виникла досить рано, хоча лише в ХІХ ст. пам'ятки зодчества і мистецтва України (насамперед церковні) стали предметом спеціальних наукових досліджень. Окремі згадки про стародав-

* Ковпаненко Наталія Григорівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ні архітектурні споруди й їх мистецьке оздоблення містять літописи, хроніки та інші літературні джерела, документи, мемуари й історичні праці XV – XVIII ст. Інтерес до вітчизняного культурного спадку особливо посилюється у першій половині XVIII ст. у зв'язку з розгортанням національно-визвольного руху, активізацією боротьби проти унії та католицизму. Як відомо, в той час у Києві проводяться перші археологічні розкопки, роботи по відновленню стародавніх церков й їх інтер'єрів. Історія, культура, мистецтво Давньої Русі знаходять висвітлення в працях відомих істориків А.Кальнофойського, І.Гізеля, письменника та церковного діяча С.Косова. Розвиток досліджень вітчизняної старовини, інтерес до минулого як прояв початку українського національного відродження спостерігаються на зламі XVIII і XIX ст. Відомості про старовинні архітектурні й мистецькі пам'ятки містять твори І.Фальковського, С.Миславського. Над вивченням пам'яток Києва працює відомий історик та археолог М.Берлінський. Саме дослідження останнього, якому належить перша спроба систематичного викладу минулого міста з описом його архітектурних споруд, а також твори про церковну старовину митрополита Є.Болховитінова вважаються першими науковими працями про українські старожитності¹.

Винятково важливу роль у справі відкриття і вивчення художньої спадщини України відіграли праці вчених у XIX ст. Дослідження пам'яток зодчества та образотворчого мистецтва в ту епоху було пов'язане з бурхливим розвитком науки й у першу чергу її гуманітарних дисциплін: історії, археології, філософії, етнографії, філології.

Визначне місце у вивченні історії та культури давньоруського періоду належить першому ректору Київського університету Св. Володимира, вченому-енциклопедисту Михайлові Олександровичу Максимовичу (1804–1873), наукова діяльність якого припала на 1840–60-ті рр. Серед учених України на той час саме його було визнано найвидатнішим авторитетом у дослідженні пам'яток вітчизняної матеріальної й духовної культури: літописів, архівних документів, пам'яток літератури і народної творчості, архітектурних споруд. Одним із перших М.Максимович гідно оцінив значення цих джерел для вивчення історії, яку розглядав як науку комплексну².

У своїх працях, присвячених Давній Русі, він зробив спробу розглядати розвиток культури останньої у зв'язку з її загальним внутрішнім розвитком, еволюцією суспільно-політичного життя. Найбільше статей та розвідок ученого, як відомо, було присвячено Києву. М.Максимович вивчав минуле міста на основі зібраного ним величезного джерельного матеріалу, торкаючись топографічних питань, досліджуючи історичну долю багатьох урочищ, стародавніх будівель. Учений зробив опис більшості архітектурних і мистецьких пам'яток Києва, насамперед церковних та монастирських споруд, супроводжуючи їх короткими історичними довідками. Одним з перших він намагався узагальнити дані про оборонну систему, територію, мости міста і переправи біля Києва, почав вивчати історію так званих Змієвих валів, при цьому систематизував відомості про них не тільки як про історичні пам'ятки, а й як про наймонументальніші споруди, що засвідчували існування могутньої держави ще за часів Давньої Русі³.

Крім Києва, М.Максимович цікавився історією також інших міст і сіл України. В особистому архіві вченого зберігається велика кількість матеріалів, зібраних ним у результаті численних поїздок по населених пунктах Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини, під час яких було обстежено цілий ряд церков та монастирів⁴. Ці нотатки містять, між іншим, відомості історико-топографічного характеру і довідки про архітектурні пам'ятки Бердичева, Канева, Корсуня, Суботова, Переяслава, Полтави, Остра та інших міст, які й донині не втратили своєї джерельної цінності.

У другій половині XIX – на початку XX ст. вітчизняні науковці виконали величезну роботу по обґрунтуванню самобутності українського народу, державо-

творчих прагнень останнього і своєрідності його культури. Помітну роль у цьому відіграли історичні студії про пам'ятки зодчества та образотворчого мистецтва вчених університетських міст, насамперед Києва й Харкова. На той час в умовах відсутності чіткого розмежування між статусом і об'єктом вивчення окремих історичних дисциплін вивчення художніх пам'яток віддалених часів тісно пов'язували з археологічною наукою.

Важливе значення для становлення наукових досліджень культурної спадщини України, і зокрема Правобережжя та Київщини, мала творча діяльність видатного історика другої половини XIX ст., професора Київського університету св.Володимира Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). Працюючи на посаді головного редактора Київської комісії для розгляду давніх актів, протягом 1863–1880 рр. учений видав 9 томів “Архива Юго-Западной России”. Багато з видрукованих там актів й інших документів є цінними джерелами для вивчення пам'яток художньої культури України, насамперед XIV–XVII ст. Таке ж важливе значення для дослідження її мистецької спадщини мають зібрані та опубліковані вченим літописи, у тому числі Київський (1241–1641), Межигірський (1608–1700) й ін., ряд документів, виданих у “Сборнике материалов по исторической топографии Киева и окрестностей” (1874) тощо.

В.Антонович, на думку багатьох дослідників, є родоначальником української археології як науки. Його особлива заслуга полягає зокрема в піднесенні значення знайдених пам'яток до рівня повноцінних історичних джерел, у систематичному вивченні археології України і повному зборі всієї відомої на той час інформації в цій галузі⁵. З іменем вченого пов'язане також відкриття й введення до наукового обігу (опис, первісна атрибуція та публікація) деяких стародавніх пам'яток монументального мистецтва. Так, В.Антонович детально вивчав археологічні пам'ятки Поділля, у тому числі неолітичні печери і скельні монастирі. При дослідженні одного з них у Бакоті вченим було знайдено рідкісні середньовічні фрески⁶. До числа унікальних археологічних пам'яток, відкритих ним, належить монументальний кам'яний рельєф із містечка Буші, навколо якого донині не вщухають наукові дискусії⁷.

Протягом усього творчого життя В.Антонович цікавився історією Києва. За спогадами сучасників, він був одним з кращих знавців його стародавніх пам'яток. Вони завжди знаходилися в полі зору вченого як археолога, так й історика. У виданих публічних лекціях з історії міста (“Киев в дохристианское время”, “Киев в княжее время”) та в університетському курсі він висловив свій погляд на ці періоди в історії України⁸. Після суто історичного тексту вчений подає історико-топографічний огляд міста, де висвітлює всі його найзначніші монументальні пам'ятки. Архітектурні споруди згадуються у зв'язку з певними історичними подіями і в монографіях “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” (1882) та “Летопись Сатановского монастыря” (1885). З доповіддю про минуле міста В.Антонович виступав на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця у 1896 р., а під час роботи III археологічного з'їзду в Києві у 1899 р. провів екскурсії для його учасників по Старому (Верхньому) місту і його пам'ятках⁹.

Наприкінці XIX ст. увагу вченого привернула Волинь. Як відомо, саме В.Антонович був ініціатором того, щоб роботу чергового XI археологічного з'їзду присвятити вивченню її минулого, а також сусідніх з нею територій – Холмської Русі (Забужжя) та півдня Гродненської губернії, які у XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. Вчений запропонував і широкую програму досліджень, якою передбачалося, між іншим, вивчення монументальної спадщини цього регіону доби середньовіччя (зодчество княжої й литовської доби, церковні пам'ятки Володимира-Волинського, Овруча та інших міст, синагоги XIV–XV ст., замки в Луцьку, Острозі, Кременці)¹⁰. Сам В.Антонович разом з про-

фесором кафедри історії й теорії мистецтв Київського університету А.Праховим і відомим істориком О.Левицьким взяв участь у дослідженнях давньоруських пам'яток Володимира-Волинського, зокрема так званої Старої катедри та Успенського собору XII ст.

Помітними працями В.Антоновича, які мають безпосереднє відношення до розглядуваної теми, були такі узагальнюючі видання, як “Археологическая карта Киевской губернии” (1895), за яку вчений був нагороджений великою золотою медаллю Російського археологічного товариства, а також аналогічна їй “Археологическая карта Волынской губернии” (1901). Карту Київщини було складено на основі відомостей про старожитності, зібраних з допомогою запитів статистичних комітетів до повітових й інших установ, та інформації, віднайдені в результаті досліджень, проведених або особисто В.Антоновичем, або при залученні його учнів і послідовників, а також даних усєї тогочасної наукової літератури й письмових документів. Карта стародавньої Київщини мала значення нового на той час історичного джерела, “здатного подати правильні загальні висновки, що ґрунтуються на фактичному матеріалі..., який відображає історію Південно-Західного краю у старожитностях його землі”¹¹. Крім, власне, карти, це видання мало велику текстову частину, яка містила детальний географічний опис місцевостей та огляд усього відомого на той час археологічного матеріалу – своєрідний звіт стародавніх пам'яток (від найдавніших до середньовічних включно), в тому числі художніх. Зокрема до карти включено печерні пам'ятки, стародавні малюнки на каменях, кам'яних баб, руїн будівель княжого періоду, християнських гробниць, творів ужиткового мистецтва – церковне начиння, хрести, дзвони, пам'ятки, які, на думку вченого, характеризують риси суспільного і домашнього побуту – поховальний обряд, місцеві звичаї, релігійні вірування тощо. Подібні до започаткованих В.Антоновичем археологічних праць згодом були підготовлені й видані Є.Сіцинським для Поділля, Д.Багалієм для Харківщини та П.Голубовським для Чернігівщини.

Дослідження вченим історії й культури Правобережної України, а саме: Київщини, Волині та Поділля, відіграло позитивну роль у розвитку в цих регіонах історичного краєзнавства, пробудженню уваги до місцевих пам'яток давньої художньої культури. Талановитими учнями і послідовниками В.Антоновича були фундатори подільського краєзнавства Є.Сіцинський (1859–1937), волинського й київського – М.Біляшівський (1867–1926), які зробили помітний внесок у справу вивчення і збереження архітектурної та мистецької спадщини. Так, на ґрунті спільного дослідження з учителем Бакотського скельного монастиря прилучився до археологічних студій Є.Сіцинський. В.Антонович став консультантом свого учня при створенні ним таких вагомих праць, як вищезгадувана “Археологическая карта Подольской губернии” (1901), “Город Каменец-Подольский. Историческое описание” (1895), “Парафии и церкви Подольской епархии”(1901) й ін.

У другій половині XIX ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, відбувався процес становлення мистецтвознавства як напрямку історичної науки¹². За університетським Статутом 1863 р., на історико-філологічних факультетах передбачалося створення кафедр історії та теорії мистецтва. У Київському університеті її було засновано в 1875 р. Протягом 1887–1897 рр. історію античної культури тут викладав Адріан Вікторович Прахов (1846–1916) – видатний археолог-практик, історик мистецтва, реставратор, колекціонер, член Російського археологічного й ряду інших наукових товариств, професор Петербурзької академії мистецтв (1875–1887) і Петербурзького університету (1873–1887 та з 1897). Видатною заслугою вченого в дослідженні художньої спадщини України стала його практична діяльність по відкриттю й реставрації пам'яток давньоруського монументального живопису¹³. Так, А.Праховим було здійснено відкриття і поновлення фресок у Кирилівській церкві (1880–1884), мозаїк та фресок у соборі св. Софії (1882–1884) і Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві (1887–1888). Ак-

тивну участь у більшості з цих робіт брали члени Київського церковно-археологічного товариства П.Лебединцев, П.Лашкаръов та ін., викладачі та учні нещодавно відкритої (1875) рисувальної школи М.Мурашка, а також видатний російський художник М.Врубель.

У кількох виступах і публікаціях А.Прахова 1880-х рр. висвітлено хід робіт із відкриття пам'яток середньовічного живопису в храмах Києва, стисло окреслено їх історію й значення, проведено стилістичний аналіз та атрибуцію цих творів¹⁴. Зокрема в доповіді “О киевских памятниках византийско-русского искусства”, виголошеній на засіданні Московського археологічного товариства (1885), підведено підсумки шестирічної роботи по дослідженню мозаїк і фресок у Софійському, Михайлівському Золотоверхому соборах та Кирилівській церкві. Відзначивши роль Візантії в розвитку монументального живопису як виду мистецтва, А.Прахов порушив проблему історичного значення християнської культури останньої для давньоруської образотворчості. Після викладу історії кожної споруди, повного іконографічного опису відкритих зображень учений подав докладну характеристику монументального стінопису Кирилівської церкви. Порівнюючи його з іншими, відомими на той час творами того ж періоду (фрески Георгіївської церкви у Старій Ладозі, Спасо-Нередицької церкви в Новгороді, Дмитрівському соборі у Володимирі), він віддав пальму першості київській пам'ятці. На думку дослідника, кирилівські фрески, “крім рішучої переваги в художньому відношенні, ...вигідно вирізняються ще й тим, що тільки серед них... зустрічаємо картини побутові” – зображення епізодів з життя св. Кирила Александрійського з деталями князівського побуту та одягу XII ст.¹⁵

Важливе значення мали дослідження вченим авторських написів на мозаїках і фресках, а також спостереження щодо еволюції художнього стилю пам'яток. Порівнюючи мову написів та стилістичні особливості зразків київського живопису XI (Софійський собор) і XII ст. (Михайлівський Золотоверхий та Кирилівський монастирі), А.Прахов першим серед дослідників зробив важливий науковий висновок про існування вже в XII ст. в Києві (фактично, в Україні – *Н.К.*) місцевої художньої школи. Характеризуючи живописний стиль XII ст. як “мінливий”, учений зауважив, що “у принесені Візантією форми руська фантазія, опанувавши їх, починає вносити життєві спостереження, тобто починається творчий процес...вдосконалення мистецтва”, “вік XI був для нас віком навчання, вік XII – початком самостійної художньої діяльності”¹⁶.

Поряд із дослідженням київських храмів А.Прахов, як уже зазначалося вище, вивчав пам'ятки Волині, а також давньоруські церкви Чернігова. Зокрема залишки фресок були відкриті ним в Успенському соборі Єлецького монастиря. Вчений одним з перших почав широку та систематичну наукову фіксацію творів монументального живопису як нещодавно відкритих, так і вже відомих. Ним скопійовано київські пам'ятки, фрески у церковних спорудах Володимира-Волинського й Чернігова. Копії виконувалися по можливості в розмірі оригіналу таким чином, щоб, за словами самого історика, вони “могли слугувати наочним протоколом про стан пам'ятки у момент їх відкриття”¹⁷. Велике зібрання акварельних копій, виконаних з фресок Кирилівської церкви та мозаїк київського Софійського собору, демонструвалося автором на виставці під час VI археологічного з'їзду в Одесі (1884 р.).

Своїми роботами по відкриттю й збереженню мистецьких творів Києва А.Прахов сприяв посиленню інтересу як науковців, так і суспільства в цілому до давньоруської художньої культури, стародавніх пам'яток взагалі.

Вагоме місце у вивченні вітчизняної історико-культурної спадщини в другій половині XIX – на початку XX ст. належить ученим – представникам таких традиційних вітчизняних напрямків у галузі гуманітарних знань, як історія церкви та церковна археологія, в центрі уваги яких знаходилися середньовічні пам'ятки

(XII–XVIII ст.) зодчества й мистецтва. Значні успіхи в їх дослідженні пов’язані з науковою діяльністю визначного історика, музеєзнавця, літературознавця, археолога, професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова (1840–1921), який одним із перших був обраний дійсним членом заснованої у 1918 р. Української Академії наук. Росіянин за походженням, науковець присвятив своє життя вивченню та збереженню української культури, мови і літератури, дослідженню їх історії. Він зазначав, що його наукова діяльність була пов’язана виключно з українськими справами. Майже всі твори вченого мали близьке відношення до українознавства¹⁸. В сферу наукових інтересів М.Петрова входили питання історичної топографії Києва, проблеми монументального сакрального живопису, іконопису, дослідження музейних колекцій. Він був незмінним секретарем Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії (1872–1920) та фактичним творцем фундаментальної колекції академічного церковно-археологічного музею – першого у тодішній Російській імперії й першого загальнодоступного музею в Києві, який завдяки зусиллям ученого став справжнім осередком збереження та наукового вивчення релігійних художніх цінностей. Зібрані та описані М.Петровим (з 1875 по 1916 р.) колекції стали основою для кількох музеїв, заснованих уже за часів радянської влади. Звіти й повідомлення про поточні надходження до цього закладу вчений систематично вміщував у “Трудах Киевской духовной академии”.

Досліджуючи експонати музею, історик опублікував кілька десятків статей іконографічного характеру, присвячених як окремим пам’яткам, так і цілим колекціям (давніх східних ікон Порфирія Успенського, книжковим мініатюрам, іконним зображенням, портретам, церковній скульптурі та ін.). Найвищим досягненням вченого в цій галузі стали п’ять випусків “Альбома достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии”, які було здійснено у 1912–1915 рр. завдяки його особистій ініціативі. На особливу увагу для історіографії вітчизняної художньої культури заслуговує третій випуск “Альбома достопримечательностей...”, до якого ввійшли українські ікони. Фактично це видання є одним з перших узагальнюючих нарисів з історії вітчизняного іконопису, в якому М.Петров, аналізуючи численну групу пам’яток, зупиняється й на проблемах розвитку українського іконостаю як особливого виду монументального мистецтва¹⁹.

Безпосередньо з дослідницькою діяльністю Київського церковно-історичного та археологічного товариства пов’язані праці вченого 1890-х рр., присвячені історії Києва і його церковних споруд. Аналіз цих публікацій дає підстави стверджувати, що він одним із перших поряд з іншими відомими дослідниками другої половини XIX ст. – П.Лебединцевим, П.Лашкарьовим, А.Праховим – зробив вагомий внесок у наукове вивчення стародавніх архітектурних пам’яток Києва та їх живописного оздоблення. Серед книг з історії міста найвідомішими є видання 1896 р. “Киев, его святыни и памятники” (своєрідний путівник по сакральних спорудах міста) й фундаментальне дослідження “Историко-топографические очерки древнего Киева” (1897), в яких широко використано відомі на той час джерела. Якщо перша з книг має виразний церковно-археологічний характер, то у другій автор прагнув до відтворення архітектурного образу міста як єдиного цілого, приділяючи значне місце характеристиці споруд як пам’яток мистецтва. Описуючи Київ давньоруських часів, М.Петров спирався на праці своїх попередників та сучасників – П.Лашкарьова, П.Лебединцева, Є.Редіна, М.Айналова. Основну ж увагу він зосередив на опису міста XVII ст. Праця М.Петрова як кращого знавця історичної топографії стародавнього Києва кінця XIX – початку XX ст. була першим узагальнюючим дослідженням з цих питань і тривалий час вважалася основним довідником з історії міста²⁰.

Протягом своєї багаторічної наукової діяльності вчений опублікував значну

кількість статей, присвячених окремим пам'яткам церковного зодчества і монументального живопису Києва, де висвітлював їхню історію, археологічні дослідження останніх, реставраційні роботи. Наукові положення й висновки цих праць, часто полемічного характеру, ґрунтувалися на глибокому вивченні архівних і літературних джерел, особистому обстеженні споруд. Одне з центральних місць у студіях М.Петрова займали пам'ятки Києво-Печерської лаври. Зокрема кілька ґрунтовних статей висвітлюють проблематику давніх розписів головної святині монастиря – Успенського собору: історію створення останніх та їх реставрацій, особливості іконографії тощо²¹.

Серед інших київських пам'яток учений досліджував також церкви Спаса на Берестові й Троїцьку надбрамну Києво-Печерської лаври. В праці про історію першої М.Петров приділив головну увагу її стінопису. На відміну від П.Лебединцева та інших дослідників, які датували нововідкритий монументальний живопис давньоруською епохою, він на основі іконографічного аналізу відніс всі розписи до першої половини XVII ст., вважаючи, що вони виконані “перстами греків”²². Цікаво, що вчений поставив питання про значення задуманого митрополитом Петром Могилою живописного ансамблю для наступного розвитку вітчизняної художньої культури. Всупереч розповсюдженому на той час переконанню, що з XVII ст. українське церковне малярство розвивалося під сильним впливом західноєвропейського, зокрема польсько-католицького, живопису, історик вважав, що поряд із помітним західним впливом у стінописах Спаської церкви відбилися давні візантійські традиції, а також оновлення цих останніх “завдяки посередництву Афона і сусідніх православних румунських князівств”²³. Учений визнавав національну неповторність української художньої культури, але в своїх працях, подібно до переважної більшості дослідників того часу, застосовував термін “південноруська”.

Потрібно відзначити, що серед наукових інтересів М.Петрова визначне місце займало історичне краєзнавство. На пропозицію російського історика П.Батюшкова, він був залучений до роботи з написання краєзнавчо-археографічних книжок, присвячених західним та північно-західним землям тодішньої Російської імперії. Книги вченого про Холмську Русь, Волинь, Білорусію і Литву, Поділля й Бессарабію, що вийшли друком наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр., містять багато відомостей і про пам'ятки історії та культури. Ці твори, що й дотепер зберегли свою документальну цінність, стали важливим джерелом при написанні відповідних томів “Історії міст і сіл” та інших праць сучасних авторів.

Непересічне значення для розвитку досліджень у галузі художньої культури України наприкінці XIX – на початку XX ст. мала діяльність видатного вченого-енциклопедиста Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – найталановитішого учня і послідовника В.Антоновича, чиї численні праці й на сьогодні є невичерпним джерелом пізнання історичного минулого в усіх галузях життя. У продовження традицій школи свого вчителя М.Грушевський та його учні звертали особливу увагу на видання документів і матеріалів, вважаючи при цьому, що для вивчення історії народного життя свідчення письмових джерел необхідно доповнювати даними археології, антропології, порівняльного мовознавства й ін.

Його наукова спадщина містить цілу низку праць, які засвідчують особливе зацікавлення вченого питаннями художньої спадщини. За словами історика архітектури В.Січинського, це було зацікавлення “не принадавкове і одностороннє, але постійне і систематичне”, обумовлене тим, що “мистецтво в житті українського народу займало визначне місце, і то більшою мірою, як у багатьох інших народів”²⁴. Як відомо, М.Грушевський та його родина колекціонували твори мистецтва як народного, так і професійного. Вчений брав найактивнішу участь у розбудові музею Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Львові (1892), зібрання якого, крім пам'яток археології й етнографії, включали досить значну кількість художніх

творів, починаючи від іконостасу і до зразків українського мистецтва початку ХХ ст. М.Грушевський був організатором та головою створеного в 1904 р. “Товариства прихильників української літератури, науки й штуки”, одним із перших ініціаторів заснування Української академії мистецтв у Києві (1917).

Переважає більшість його статей і розвідок, в яких висвітлювалися питання історії давньоукраїнської художньої культури, а також явища сучасного йому мистецтва, друкувались у “Літературно-науковому віснику”, “Записках Наукового товариства імені Шевченка”, в київській періодиці. М.Грушевський був автором рецензій майже на всі важливі видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які торкалися історії вітчизняної художньої спадщини.

Протягом усього життя вчений намагався привернути увагу як науковій еліти, так і суспільства в цілому до величезних скарбів української художньої культури, необхідності їх вивчення й популяризації. Як історик синтетичного мислення, він бачив у мистецтві одну з невідмінних сфер людської діяльності, без якої немислима повнота національного буття народу, а, тим більше, процес створення його реальної державності²⁵. Тематичний діапазон та хронологічні рамки у відповідних працях М.Грушевського достатньо широкі: це публікації про нові археологічні знахідки, пам’ятки слов’янської скульптури²⁶, давньоруської архітектури і прикладного мистецтва²⁷, зразки українського малярства і графіки ХVІІ–ХVІІІ ст. (зображення історичних осіб, зокрема портрети Б.Хмельницького й І.Мазепи)²⁸.

Особливо значним є його внесок у дослідження пам’яток оборонного будівництва України – замків та фортець пізнього середньовіччя. Завдяки публікаціям ученого можна відтворити первісний вигляд цих споруд і систему їх озброєння²⁹. Так, описи Високого й Низького замків Львова та інші документи, знайдені М.Грушевським в архівах Варшави, є найдавнішими й дають певне уявлення про ці пам’ятки в період інтенсивних нападів на Україну турків, татар і волохів³⁰. Стаття про замки Поділля вміщує, крім описів цих споруд у Скалі (тепер Скала-Подільська), Кам’янці, Смотричі та Летичеві, також відомості про їх знищення внаслідок ворожих нападів³¹. Супроводжуючи публікації описів замків рядом даних, які засвідчують зруйнований стан останніх наприкінці ХV ст., дослідник доходить до відповідних висновків про характер польської державної колонізації. Цікавий матеріал з історії фортифікаційного будівництва міститься й у статті “Описи Ратенського староства з 1500–1512 рр.”³². У деяких працях, згадуючи пам’ятки оборонного будівництва, М.Грушевський подає опис різних битв під стінами міст-фортець чи окремих замків³³. Низку матеріалів про ці споруди містять шостий і сьомий томи “Історії України-Руси”, яка є важливим джерелом для історії пам’яток фортифікаційного мистецтва.

Як відомо, вчений виступив проти вивчення так званої “общерусской истории”. Він чітко поставив питання про автохтонність українців як нації, засвідчив безперервність історичного процесу на терені їх земель від найдавніших часів до новітньої доби. Запропонована дослідником схема історії України поширювалася й на культуру, сприяючи “своєрідній передислокації фундаментальних цінностей і уявлень про шлях національного художнього розвитку. Ця концепція допомогла виявити ціннісні пріоритети культури і забезпечувала гарантії самостійності розвитку духовної культури українського народу”³⁴.

Основні ідеї наукової спадщини М.Грушевського втілилися у таких фундаментальних дослідженнях, як “Історія України-Руси”, “Нарис історії українського народу” (1904), “Культурно-національний рух на Україні в ХVІ–ХVІІ віці” (1912). В окремих розділах багатотомної “Історії України-Руси”, що є справжньою енциклопедією українського народу, знайшли відображення головні на той час питання розвитку художньої культури у краї, були поставлені проблеми їх вивчення. Тут висвітлено головні відомі на той час пам’ятки майже всіх видів ми-

стецтва та архітектури найдавніших часів, княжого періоду X–XIII ст. (III том) і доби XIV–XVI ст. (VI том). Уперше у вітчизняній науці вчений зробив спробу подати узагальнений, хоча й стислий, огляд історії української образотворчості. Найважливіші пам'ятки описано досить повно, зазначено всі мистецькі течії та зовнішні впливи, охарактеризовано своєрідні риси вітчизняної художньої культури. При цьому М.Грушевський, як зазначають дослідники, широко і критично використав усі сучасні йому наукові здобутки у галузі археології, історії зодчества, образотворчого й народного мистецтва, опубліковані музейні джерела та літературу, подав бібліографію і короткий історіографічний огляд з розглядуваної проблеми.

Він першим правильно підійшов до питання, що саме треба розуміти під назвою “українське мистецтво”. Будучи вченим європейського рівня, дослідник розглядав художні пам'ятки виключно за територіальним принципом, зарахувавши до вітчизняної культури всі ті, що збереглися на всій українській етнографічній території незалежно від того, ким вони були створені. Важливо, що історію власного вітчизняного мистецтва М.Грушевський починав з княжої доби, а не з XVII ст., як вважала на той час переважна більшість російських і польських дослідників.

Праці вченого, які висвітлюють художню спадщину України, й насамперед його історія вітчизняного мистецтва, були та залишаються важливим історичним джерелом для вивчення її духовної й матеріальної культури. Під час створення таких фундаментальних видань, як “Нариси історії архітектури Української СРСР” (К., 1957–1962) і п'ятитомної “Історії українського мистецтва” (К., 1966–1970), науковці постійно зверталися до “Історії України-Руси” М.Грушевського, глибокі ідеї якої, за влучним виразом відомого мистецтвознавця Г.Логвина, “послужили тим міцним каркасом”, що полегшував авторам їх роботу. В організації збору матеріалів та їх осмисленні вони “користувалися дороговказом “Історії України-Руси”, “Історії української літератури” й “Культурно-національного руху на Україні в XVI–XVII віці”³⁵. Багатий фактичний матеріал, введений до історії вітчизняного зодчества і малярства вже у післявоєнний час та відображений в “Історії українського мистецтва”, підтвердив більшість наукових висновків М.Грушевського. Ідеї видатного вченого “досить чітко проведені” у цій праці, хоча в умовах тодішньої тоталітарної системи посилення на нього були неможливі³⁶.

Звичайно, не всі наукові положення останнього витримали перевірку часом. Так, він помилково вважав добу XIV–XVI ст. періодом повного занепаду архітектурної й художньої творчості через недостатність, а то і повну відсутність на той час фактичного матеріалу щодо зниклих пам'яток. Пам'ятки зодчества та мистецтва України саме цієї доби майже не були досліджені, й М.Грушевський будував висновки тільки на основі відомих тоді архівних джерел та літератури.

Особливе місце у творчій спадщині вченого займають ілюстровані видання, зокрема “Ілюстрована історія України” (1911) і “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці”. Текст першої книги супроводжується великою кількістю (близько 400) фото й малюнків найвидатніших архітектурних та мистецьких пам'яток різних видів і типів з найдавніших часів до XIX ст. Відбір ілюстрацій було здійснено самим автором. Він підібрав низку найхарактерніших, на його погляд, творів, вважаючи, що “дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе жите далеко краще і живіше, ніж довгі описи і всякі новітні фантазії”³⁷. Це видання й досі зберігає значення важливого джерела з історії української художньої культури.

У книзі “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” вперше вміщено численні зразки старої вітчизняної графіки й граверства, накреслено панорами духовного життя доби національно-визвольного руху, підкреслено важливу роль традицій народної творчості. При цьому остання розглядається автором як відображення суспільного і духовного життя нації, втілення її морально-етич-

них та естетичних ідеалів. У передмові вчений відзначив зростання на той час зацікавленості в суспільстві вітчизняною духовною творчістю і успіхи перших кроків “в студіюванні нашої артистичної спадщини”, бо “відкриття в нашій минулім скріпить наше почуття солідарності і зв’язку з одшедшими поколіннями, яке служить властивою підставою національного буття”³⁸. Провідні ідеї М.Грушевського справили вирішальний вплив на формування історико-естетичного світогляду таких відомих дослідників художньої старовини першої третини ХХ ст., як брати Д. та В.Щербаківські, Г.Павлуцький, М.Макаренко, Ф.Ернст, Ф.Шміт, С.Таранушенко, Д.Антонович й ін.

Григорій Григорович Павлуцький (1861–1924) – професор Київського університету св.Володимира (з 1918 р. – декан історико-філологічного факультету) – одним із перших серед професійних істориків мистецтва зосередив свою увагу на пам’ятках української художньої культури і зокрема національної архітектури. У Київському університеті Г.Павлуцький учився в А.Прахова та В.Антоновича. Останній справив визначальний вплив на формування його історичних поглядів³⁹.

Подібно до багатьох інших тогочасних випускників історико-філологічного факультету, наукові інтереси яких лежали в площині художньої культури, Г.Павлуцький під впливом відомого візантолога, професора Ю.Кулаковського починав з досліджень у галузі античного і візантійського мистецтва. Але з кінця 1890-х рр. ця тематика залишається лише у його викладацькій роботі. Вчений присвячує свою діяльність збиранню, обробці та виданню матеріалів з питань вітчизняної художньої культури. Головним поштовхом для цього слугувало проведення ХІ археологічного з’їзду в Києві (1899), який сприяв пошуків історичних досліджень архітектурно-мистецької спадщини всієї України. Г.Павлуцький взяв найактивнішу участь у роботі комісії, створеної при Київському історичному товаристві Нестора-літописця для дослідження та опису пам’яток старовини Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської й Полтавської губерній. Він зосередив увагу переважно на зразках дерев’яного церковного зодчества ХVІІ–ХVІІІ ст. і кам’яних храмах Київщини, Волині та Поділля. Вчений зробив професійні натурні обстеження архітектурних пам’яток, здійснив їх обміри і креслення, провів необхідні фотозйомки.

Всі матеріали, зібрані й опрацьовані Г.Павлуцьким, а також частково Ю.Сіцинським, М.Біляшівським та В.Щербаківським, знайшли висвітлення у виданні “Древности Украины. Каменные и деревянные храмы” (1905), вихід якого був приурочений до відкриття ХІІІ археологічного з’їзду в Катеринославі. Названа праця є однією з найзначніших у творчому доробку вченого. В ґрунтовній передмові, що має узагальнюючий характер, він визначає загальні особливості, прослідковує походження, ступінь самотності й певної залежності від сторонніх впливів давнього дерев’яного зодчества на теренах України. Цей нарис є першою у вітчизняній науці спробою історичного опису та аналізу окремого виду національного мистецтва на основі вивчення архівних джерел, літератури, значного фактичного матеріалу. Стверджуючи давнє походження української архітектури, вчений пов’язує особливості форм храмів з місцевими природними умовами і народними естетичними смаками. Провідна теза автора про церковне будівництво як “плід народної художньої творчості, безпосередній вираз народних смаків” є головною в системі його оцінювання пам’яток⁴⁰ (подібно до переважної більшості дослідників того часу). Порівнюючи дерев’яне будівництво російської Півночі із зодчеством України, Г.Павлуцький висвітлює їх відмінності й підкреслює безперечну самотність церков, національний характер української архітектури, що залишався незмінним протягом ряду століть.

Крім узагальнюючого нарису про давнє церковне зодчество, книга містить низку статей про окремі пам’ятки, серед яких – такі уславлені споруди, як церква-замок у Сутківцях, Ільїнська в с. Суботові, Матронинський монастир на Чер-

кащині та ін. З огляду на те, що деякі з вказаних пам'яток не збереглися до нашого часу, видання Г.Павлуцького залишається єдиним джерелом інформації для сучасних дослідників. У роботі над книгою взяв участь і його вчитель – В.Антонович. Він склав історико-географічні описи місцевостей, де розташовані храми.

У розвідці “О деревянных резных изображениях путтов* в южно-русских церквах XVII–XVIII вв.” (1904) на основі зібраних на території Волинської й Подільської губерній мистецьких витворів Г.Павлуцький одним з перших звернувся до дослідження зразків української релігійної скульптури “як пам'яток народної творчості, залишків нашої старовини, які необхідно ретельно вивчати”⁴¹.

Проблеми самотності вітчизняної архітектури вчений продовжував розробляти і в ряді інших своїх праць, зокрема у відповідних частинах “Истории русского искусства”, що вийшла на початку 1910-х рр. під редакцією І.Грабаря. У цьому ґрунтовному виданні Г.Павлуцькому належали 2 розділи про архітектуру міст старокнязівської доби (Києва, Чернігова, Володимира та Суздаля), вітчизняне дерев'яне й кам'яне зодчество XVII–XVIII ст. та старовинні дерев'яні синагоги в Україні. Саме тут учений уперше виклав власну концепцію українського бароко. Вітчизняну давню архітектуру дослідник розглядав як своєрідну національну школу серед інших європейських шкіл, а відтак і як частину загальнолюдської духовної культури. В ряді праць Г.Павлуцький також прагнув дати визначення українського мистецтва як певної історичної, стилістичної та духовної категорії.

Вагомий внесок у дослідження архітектурно-мистецької спадщини України різних історичних періодів належить уродженцю Поділля, видатному історику мистецтва, археологу, етнографу, громадському діячеві, активному учаснику руху за національне відродження Костянтину Віталійовичу Широцькому (1886–1919). Він був з числа тих, хто на початку XX ст. розробляв питання самотності української нації, вивчаючи особливості її побуту й еволюції художньої культури⁴². Протягом 1907–1912 рр. зібрані ним матеріали і численні розвідки з історичного краєзнавства, мистецтва та етнографії Поділля регулярно друкувалися в часописах “Подольские епархиальные ведомости”, “Православная Подолия”, “Записках Наукового товариства ім. Т.Шевченка” й ін. Пізніше К.Широцький досліджував зразки народного мистецтва Галичини і Буковини.

До кола наукових зацікавлень ученого входили також, власне, археологічні пам'ятки, насамперед київські (“Староруський некрополь у Києві на Звіринці”, 1913), та витвори давньоруського зодчества й монументального живопису. Працюючи в 1910-х рр. помічником завідуючого музеєм Російського археологічного товариства, він брав участь у діяльності імператорської Археологічної комісії для вивчення щоденників і матеріалів, зібраних відомим дослідником архітектури Д.Милеевим під час розкопок залишків Десятинної церкви в Києві у 1908–1914 рр.

В узагальнюючих нарисах “Старовинне мистецтво на Україні”, “Українська штука за часів старокнязівських та її виучення” (1918) К.Широцький звернувся до актуальних питань дослідження культурного спадку Давньої Русі, виклав своє розуміння проблеми витоків вітчизняної художньої культури, її самостійності. На відміну від багатьох своїх попередників, які вважали мистецтво Києва X–XII ст. різновидом візантійського, вчений доводив, що воно виникло як результат творчого засвоєння останнього на основі місцевих художніх пошуків і традицій. К.Широцький стверджував також, що після татаро-монгольської навали на землях України розвивалася культура, орієнтована на західноєвропейські зразки, тоді як “візантійсько-київські” традиції з часом почали концентруватися на північних землях колишньої Русі.

Значна кількість статей та брошур його присвячена історії різних видів і жанрів вітчизняного мистецтва періоду XVII–XVIII ст. У них розглядаються

* Маються на увазі янголята.

пам'ятки старовинного монументального і портретного малярства, зразки народної культури ("Надгробні хрести на Україні", 1908; "Деякі з української іконографії", 1911; "Мотиви українського орнаменту", 1912; "Деякі про давні портрети", 1914; "Українське малярство XVII в.", 1915 й ін.). Одним з помітних явищ в історичній науці початку XX ст. стала праця вченого "Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем". Дослідження було розпочато К.Широцьким ще в студентські роки і вийшло друком у 1913–1914 рр. у журналі "Искусство в Южной России", а у 1914 р. – окремою книгою⁴³. В цій унікальній праці енциклопедичного характеру, присвяченій його вчителю – академіку Д.Айналову, зібрано величезний фактичний матеріал, висвітлено самобутні національні риси вітчизняного монументально-декоративного мистецтва. Широко використовуючи письмові джерела, літературу й особисто зібраний ним матеріал, учений дав детальний опис та аналіз найрізноманітніших пам'яток декоративного живопису XVI–XVII ст. Наддніпрянщини як ще існуючих на той час, так і тих, що не збереглися. У книзі вперше висвітлено історію хатніх розписів України, а також здійснено спробу комплексного аналізу образотворчих елементів вітчизняного інтер'єру (церковних та громадських споруд, житла козацької старшини тощо). Праця й нині є рідкісним джерелом інформації для вивчення побуту, духовної та матеріальної культури, соціально-економічного життя народу того періоду. Змістовний огляд розвитку церковного стінопису в Україні XVI–XVIII ст. міститься у нарисі К.Широцького "Білоусівська церква" (1915).

Найвідомішою книгою вченого є "Київ. Путеводитель", що вийшла друком 1917 р. У цій праці, побудованій за хронологічним принципом, крізь призму найвизначніших пам'яток зодчества і мистецтва викладено основні віхи культурної історії міста з найдавніших часів до початку XX ст. Детально охарактеризовано не тільки суто архітектурні особливості споруд, а й пов'язані з ними твори монументального живопису: мозаїки і фрески Софійського собору, стінопис Кирилівської та оздоблення Андріївської церков, Володимирського собору й ін. Найдокладніше у книзі висвітлено історію Києва XVII–XVIII ст., позитивно оцінено зокрема історико-культурну діяльність Петра Могили.

Творчий доробок К.Широцького, який становить понад 120 наукових праць, а також 18 рукописів, частину яких він не встиг завершити, потребує детального вивчення. Серед неопублікованих і незавершених досліджень – тритомна історія українського мистецтва, статті "Мистецтво в Галичині", "Начерки з історії української культури", "Історія вивчення давньоукраїнського мистецтва" й ін.⁴⁴

Одним з найважливіших центрів розвитку історичної науки в Україні протягом XIX – на початку XX ст. був Харківський університет. Ряд учених цієї школи поряд з дослідженням проблем візантійської та античної культури вивчали пам'ятки вітчизняного мистецтва. Одним з перших у другій половині XIX ст. до цієї теми звернувся відомий спеціаліст з історії літератури і християнської археології професор Олександр Іванович Кирпичников (1845–1903). Об'єктом досліджень вченого були переважно питання середньовічної й давньоруської художньої спадщини. Пам'ятки стародавнього живопису він використовував у своїх працях як історичний матеріал з метою підтвердження власних філологічних концепцій⁴⁵. О.Кирпичников одним з перших звернув увагу на проблему ролі Візантії в процесі розвитку мистецтва Київської Русі.

Ряд питань з історії української культури та зокрема образотворчого мистецтва знайшов висвітлення у працях видатного вітчизняного вченого, професора Харківського університету (з 1919 р. – академіка Української академії наук), відомого дослідника Слобожанщини і Харківщини Миколи Федоровича Сумцова (1845–1922). Його наукові інтереси лежали в площині вітчизняної літератури, етнографії, фольклору й народного мистецтва, яким учений надавав важливого зна-

чення. Як відмічають дослідники, з усіх харківських університетських науковців саме цьому історичу був найбільш притаманний дух національного відродження⁴⁶. Він був одним серед перших, хто почав читати лекції українською мовою. Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані дослідником на території регіону, склали основу пізнішого історичного музею Харкова. Вчений виступив також ініціатором створення Українського літературно-художньо-етнографічного товариства ім. Квітки-Основ'яненка (1912–1918) і брав найактивнішу участь у роботі Харківського історико-філологічного товариства (з 1880 р. – секретар, а з 1897 р. – голова ХІФТ).

У університеті М.Сумцов упродовж 1909–1912 рр. читав історію італійського мистецтва епохи Відродження, лекції з історії новітньої російської художньої культури, цікавився сучасним йому творчим життям. Заняття історією мистецтва у нього, подібно до більшості інших університетських учених, зазнало з часом певної еволюції від вивчення класичної художньої спадщини до української. Для М.Сумцова був характерний етнографізм поглядів на роль та завдання мистецтва в Україні. Саме це значною мірою визначило критерії оцінки ученим художніх творів, які він розглядав переважно з точки зору ілюстрації певного боку життя народу.

У контексті історії вивчення і популяризації пам'яток вітчизняного образотворчого мистецтва особливе місце в творчому спадку його займає розвідка “К истории украинской иконописи” (1905), тема й зміст якої були певною мірою пов'язані з дослідженнями, проведеними у регіоні під час підготовки до XII археологічного з'їзду в Харкові, та матеріалами відповідної виставки. У цій праці вчений розглянув деякі аспекти розвитку вітчизняного іконопису, зазначив нерівномірність вивчення російських і українських пам'яток, а саме – високий ступінь дослідження й класифікації перших і маловиявленість та малодослідженість других. Підкресливши актуальність вивчення вітчизняного іконопису (в тому числі стінописів та іконостасів) з етнографічного, церковно-історичного, історико-художнього й історико-літературного боку⁴⁷, він продемонстрував розуміння високого рівня інформативності цієї групи пам'яток як важливих історичних джерел.

Зупиняючись на проблемі витоків вітчизняного сакрального живопису, М.Сумцов вказав на вплив як візантійської, так і західноєвропейської традицій. На прикладі низки пам'яток XVII–XVIII ст. він подав характеристику особливостей українського церковного малярства того періоду, виділивши у його розвитку два основних напрями – відображення національних рис й елементів західноєвропейського мистецтва. На основі аналізу найхарактерніших зразків іконопису (в тому числі на теми “Страшного суду”) вчений дійшов висновку, що у них прослідковується своєрідна течія народної художньої творчості, а також є багато національних “рис побуту та зовнішності” (костюми, типаж), що особливо помітно в запорізьких іконах⁴⁸.

Судження вченого про два напрями в розвитку українського іконопису були підтримані представником нового покоління вітчизняних науковців, пізніше видатним істориком літератури, академіком О.Білецьким⁴⁹. Крім пам'яток Наддніпрянщини і Києва, М.Сумцов розглянув деякі визначні середньовічні твори монументального живопису, відкриті на той час у західних регіонах. Передусім це Рогатинський іконостас і фрески ягеллонової каплиці в Кракові, “мальовані російським (українським – *Н.К.*) художником”. Останні, за словами вченого, стоять “у ряду...славних пам'яток мистецтва того часу” й є свідомством високого рівня вітчизняної художньої культури⁵⁰.

У працях “К истории украинской иконописи”, “Новости по истории украинского искусства” М.Сумцов одним з перших подав короткий історіографічний огляд літератури та джерел стосовно пам'яток середньовічного монументального малярства, склав бібліографію з історії цього виду мистецтва⁵¹.

Вагоме місце у справі дослідження та збереження національної архітектур-

но-художньої спадщини посіла діяльність визначного історика мистецтв, археолога, професора Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908). З його ім'ям пов'язаний початок систематичного викладання історії художньої культури у Харківському університеті (1893–1908). Поряд з курсами з історії мистецтва Давнього Сходу, давньохристиянського й візантійського Є.Редін першим із викладачів почав знайомити студентів і з пам'ятками вітчизняної художньої культури. Й на сьогодні цінними залишаються думки Є.Редіна стосовно необхідності вивчення історії України в широкому розумінні із залученням відомостей із різних сфер народного життя: культури, мистецтва, політики, економіки⁵².

Учень та послідовник видатного археолога, мистецтвознавця, візантолога, академіка Н.Кондакова, який у 1870–1888 рр. викладав у Новоросійському університеті в Одесі, Є.Редін опанував і поглибив розроблений учителем іконографічний метод у дослідженні художніх пам'яток. Вивчення проблем візантійського мистецтва поєднувалося в нього з дослідженнями давньоруської художньої спадщини, а також церковного живопису Слобожанщини XVII–XVIII ст. Перша ґрунтовна наукова праця вченого “Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи” (1888 р.), підготовлена разом з однокурсником, згодом визначним істориком давньоруського мистецтва Д.Айналовим у межах дипломного твору, була видана Російським археологічним товариством й удостоєна його схвального відгуку⁵³. В дослідженні основну увагу приділено змісту стінопису, послідовно описано сюжети всіх мозаїчних і фрескових композицій храму. Незважаючи на пізнішу численну літературу, присвячену цій всесвітньо відомій пам'ятці, книга й дотепер зберігає наукове значення як цінний іконографічний довідник-путівник по собору. Ще одна спільна праця Є.Редіна та Д.Айналова про мистецьке оздоблення стародавніх київських споруд – Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого і Кирилівського монастирів, видана у Харкові в 1899 р., мала науково-популярний, просвітницький характер⁵⁴.

Велику роботу історико-краєзнавчого спрямування по виявленню й вивченню місцевих архітектурно-художніх старожитностей учений виконав у зв'язку з проведенням XII археологічного з'їзду, одним з головних організаторів якого і секретарем він був. Протягом 1900–1901 рр. Є.Редін провів систематичні обстеження церковних споруд у кількох повітах Харківщини. Зібравши велику кількість матеріалів про церковне зодчество та його внутрішнє оздоблення, склавши каталоги найзначніших культових предметів, що зберігалися в різницях, він тим самим поклав початок науковому вивченню архітектурно-художньої спадщини Слобожанщини⁵⁵. Основні результати своїх досліджень учений виклав у доповідях на засіданнях Харківського історико-філологічного товариства (“Памятники церковной старины Харьковской губернии”, “Икона Недреманное око”, 1901), у нарисі “Религиозные памятники искусства Харьковской губернии”⁵⁶. Підкресливши особливе значення церковних пам'яток як важливих показників рівня культурного розвитку певної історичної епохи, Є.Редін докладно охарактеризував зодчество дерев'яних церков Слобідської України, їх іконопису XVII–XVIII ст. і різних видів церковного начиння. Проаналізувавши пам'ятки малярства Харківщини, вчений відніс їх до південноросійського (тобто українського – *Н.К.*) живопису, який, на погляд автора, перебував під впливом західного мистецтва епохи Відродження, але завжди мав у собі виразні місцеві риси. Пізніше Є.Редін особисто обстежив та описав архітектурні пам'ятки Харкова, узагальнивши зібрані відомості у праці “Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова” (1905), що вийшла друком до XIII археологічного з'їзду в Катеринославі. Вченому належить і докладний опис сакральних споруд міста й пов'язаних з ними мистецьких творів у I-му томі фундаментального видання Д.Багалія та Д.Міллера “История города Харькова за 250 лет его существования” (1905). Є.Редін зібрав

також унікальну колекцію фотознімків церков краю, яка зберігається нині в архівах міської бібліотеки ім. Короленка⁵⁷. З огляду на майже цілковите знищення на сьогодні старовинних релігійних споруд Слобожанщини значення цього зібрання, як і відомостей, що містяться в працях Є.Редіна, важко переоцінити.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в творчості ряду визначних вітчизняних учених – істориків, філологів, археологів, етнографів – спостерігалася серйозна зацікавленість пам'ятками архітектурно-мистецької спадщини України як свідками історичних подій та явищ, своєрідними джерелами вивчення суспільного життя й побуту її народу, свідцтвом рівня розвитку матеріальної та духовної культури останнього. Протягом цього періоду завдяки зусиллям М.Максимовича, А.Прахова, М.Петрова, В.Антоновича, Є.Редіна й інших дослідників минулого України відбувся процес виявлення, збирання і введення до наукового обігу значного джерельного та фактичного матеріалу з історії вітчизняної художньої культури переважно епохи Київської Русі й періоду XVII–XVIII ст. як фундаменту для подальшого вивчення. Одночасно з нагромадженням відомостей про пам'ятки, їх описом і систематизацією формувалися методологічні основи досліджень, складалося уявлення не тільки про суто історичну, а й художньо-естетичну цінність творів середньовічного національного мистецтва, були поставлені певні наукові проблеми. На самому початку XX ст. з'явилися перші узагальнюючі праці, які висвітлювали самотутні риси української художньої культури, сприяючи тим самим утвердженню національної самосвідомості суспільства.

¹ *Шероцький К.* Українська штука за часів старокнязівських та її виучення. – К., 1918. – С.4.

² *Марков П.Г.* М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С.6.

³ Там само. – С.145.

⁴ *Марков П.* Архівні матеріали М.Максимовича з історії міст і сіл України //Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 16, 17.

⁵ *Короткий В., Ульяновський В.* Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т.3. – К., 1997. – С.65.

⁶ *Антонович В.Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – Одесса, 1886; *Його ж.* Бакотский скальный монастырь, объяснение к рисункам //Киевская старина. – 1891, октябрь. – С. 108–116.

⁷ *Забашта В.* Бушанський рельєф: гіпотези і факти (до проблеми атрибуції) //Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С.310 – 321.

⁸ Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я.Армашевским и Вл. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-Летописца в марте 1896 г. – К., 1897. – С.29 – 87.

⁹ Осмотр членами Одиннадцатого археологического съезда достопримечательностей Старого города (13 августа 1899 г.) под руководством проф. Антоновича //Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г. – Т.II. – С.135–140. – М., 1902; Известия Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1–20 августа 1899 г. – № 12. – С.164–171.

¹⁰ Одиннадцатый археологический съезд в Киеве 1 – 20 августа 1899 года. – М., 1897. – С. 7, 9.

¹¹ *Самоквасов Д.* Археологические карты В.Б.Антоновича //Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану професора Володимира Антоновича. – К., 1993. – С.369.

¹² *История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века.* – М., 1963. – С.7; *Ковпаненко Н.Г.* До історії вивчення пам'яток монументального мистецтва //Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – С.324.

¹³ *Ковпаненко Н.* Адріан Вікторович Прахов //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Біографічний довідник. – Ч.2. – К., 2005. – С.170–176.

¹⁴ *Прахов А.В.* Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881 и 1882 гг. – СПб., 1883; *Его же.* Открытие фресок Кирилловского монастыря под Киевом // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1883. – март. – С. 22 – 34;

Его же. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // Киевская старина. – 1883, май. – С.97–110; *Його ж.* Киевские памятники византийско-русского искусства. Доклад в имп. обществе 19 и 20 декабря 1885 года // Древности. Труды Московского археологического общества. – Т.ХІ. – Вып. III. – М., 1887. – С. 9–24.

¹⁵ *Прахов А.В.* Киевские памятники византийско-русского искусства. – С.10.

¹⁶ Там же. – С.23.

¹⁷ Там же. – С.13.

¹⁸ *Крайній К.* Историки Киево-Печерської лаври. – К., 2000. – С.106.

¹⁹ *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Южнорусские иконы. – Вып. III. – К., 1913. – 49 с.

²⁰ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С.16.

²¹ *Петров Н.И.* Об упраздненной стенописи Великой церкви Киево-Печерской лавры // Археологическая летопись Южной России. – К., 1899. – Т.1. – С.138–140; Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. – К., 1901. – Вып. III. – С. 1–62; *Его же.* Что сделал киевский митрополит Петр Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры // Киевская старина. – 1900. – № 3. – С.145–147.

²² *Петров Н.И.* О древней стенописи в Спасской на Берестове церкви // Тр. Киев. духовн. академии. – 1908. – № 2. – С.27.

²³ Там же. – С.31.

²⁴ *В.Січинський.* Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва // Мистецтво. – Львів. – 1936. – Зошит 1. – С.9.

²⁵ *Сидор О.* Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародн. ювілейної конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.283.

²⁶ *Грушевський М.* Лопушанський “Святовид” // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – Львів, 1910. – Т. ХCVIII. – Кн. VI. – С.147, 148.

²⁷ *Грушевський М.* Церква св. Василя в Овручі // Село. – К., 1910. – № 31; *Його ж.* Мстиславова церква в Володимирі-Волинському // Село. – К., 1911. – № 5.

²⁸ *Г[рушевськ]ий М., Г[рушевськ]ий Ол.* Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета) // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С.18–20; *Грушевський М.* До портрета Мазепи // Там само. – Львів, 1909. – Т.ХСII. – Кн. VI. – С.246–248; *Його ж.* Ще до портрета Мазепи // Там само. – Львів, 1910. – Т.ХСIV. – Кн. II. – С.162.

²⁹ *Мацюк О.* Замки і фортеці України в трактуванні Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.195.

³⁰ *Грушевський М.* Опис Львівського замку р. 1459 // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – Львів, 1896. – Т.ХII. – С.1–12.

³¹ *Грушевський М.* Опис подільських замків 1491 р. // Там само. – Львів, 1895. – Т. VII. – С.1–18.

³² *Грушевський М.* Описи Ратенського староства // Там само. – Львів, 1898. – Т. XXVI. – С.1–40.

³³ *Грушевський М.* Южно-русские господарские замки // Университет известия. – К., 1890; *Его же.* Барское староство. – К., 1894; *Його ж.* Розвідки й матеріали до історії України-Руси. I. – Львів, 1895; *Його ж.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відношень Західної України. – Львів, 1906; та ін.

³⁴ *Жулинський М.* Концепція національної культури Михайла Грушевського // Київ. старовина. – 1992. – № 6. – С.6.

³⁵ *Логвин Г.* Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва // Михайло Грушевський. Зб. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.275.

³⁶ Там само. – С.276.

³⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К, Львів, 1913. – С.4.

³⁸ *Грушевський Мих.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.; Львів, 1912. – С.2.

³⁹ *Афанасьєв В.* Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С.13.

⁴⁰ *Павлуцький Г.Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. – Вып. I.

– М., 1905. – С.18.

⁴¹ Павлуцкий Г. О деревянных резных изображениях путтов в южно-русских церквах XVII–XVIII вв. //Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 1–2. – С.44.

⁴² Ковпаненко Н.Г. К.В.Широцкий (сторінки життя) //История Украины. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип.6. – К., 1999. – С.335–340.

⁴³ Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. – К., 1914.

⁴⁴ Биковський Л. Бібліографія праць К.В.Широцького //Укр. наук. товариство. Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С.137–144; Удрис І. Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького //Київська старовина. – 1994. – № 4. – С.84.

⁴⁵ Побожій С.І. Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми //Укр. мистецтвознавство. – Вип. 1. – К., 1993. – С.70.

⁴⁶ Шишов І. Українознавець. Спроба першого прочитання наукових праць М.Ф.Сумцова. – Х., 2000. – С.10.

⁴⁷ Сумцов М. К истории украинской иконописи // Из украинской старины. – Х., 1905. – С.3.

⁴⁸ Там же. – С.4.

⁴⁹ Белецкий А. Отдел церковных древностей на Четырнадцатом археологическом съезде в Чернигове. – Чернигов, 1909. – С.4.

⁵⁰ Сумцов М. Указ. соч. – С. 6.

⁵¹ Сумцов Н. Новости по истории украинского искусства //Вестник Харьков. историко-филолог. об-ва. – Вып. 1 – Х., 1911. – С.58–69; Вып. 2. – Х., 1912. – С.51–57.

⁵² Редин Е.К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии. – Х., 1901. – С.3.

⁵³ Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. – СПб., 1889.

⁵⁴ Айналов Д., Редин Е. Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Х., 1899.

⁵⁵ Побожій С. З плеяди фундаторів. До 125-річчя від дня народження С.К.Редіна //Образотворче мистецтво. – 1988. – № 2. – С.31.

⁵⁶ Тр. Харьковского предварительного комитета по устройству Двенадцатого археологического съезда в Харькове. – Т.І. – Х., 1902. – С.153–159, 344–347.

⁵⁷ Шишов І. Вказ. праця – С. 24.

The article sheds light upon the input of scientists of Ukraine in progress of scientific researches of native middle age monuments of architecture and monumental art as important sources that prove independent path of development of Ukrainian people, originality of its culture.

О.Є.Лисенко*

ПІДСУМКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНА

У статті розглядаються військово-політичні, соціальні, демографічні, морально-психологічні наслідки Другої світової війни для України.

Україноцентричний підхід до аналізу подій Другої світової війни вимагає чіткого окреслення змісту термінологічного апарату, яким оперують історики. Для початку слід усвідомити, що дефініції "український народ", "українська нація" й "Україна" (як це не парадоксально з першого погляду) є далеко не тотожними. Остання з них в одному випадку – під час німецько-румунської окупації – виступає як збірне поняття щодо адміністративно-територіальних одиниць (рейхскомісаріат "Україна", "Трансністрія", дистрикт "Галичина", військова зона), на яких мешкало переважно українське населення, а в іншому – до літа 1941 р. і від початку 1943 р. – як УРСР. За окупації годі й говорити про будь-які політич-

* Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.